

De geldjas van Max Nord

HARRY VAN WIJNEN

De geldjas van Max Nord

*Verzwegen verhalen
uit het verzet*

UITGEVERIJ BALANS

*Voor Ruben, Alexander, David, Hannah, Mirjam, Havana,
Félice, Eva en Daniël*

Copyright © Harry van Wijnen/Uitgeverij Balans, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Nico Richter

Omslagfoto *Ersatzkommando* van Waffen-ss op de hoek Dam-Nieuwendijk, opname met in fietstas verborgen fototoestel, Amsterdam (1944), gemaakt door Charles Breijer; © Nederlands Fotomuseum.

Foto Harry van Wijnen © Ruud Pos

Typografie en zetwerk Jos Bruystens

Druk Wilco, Meppel

ISBN 978 94 638 2060 8

NUR 680

www.uitgeverijbalans.nl

 facebook.com/uitgeverijbalans

 twitter.com/balansboeken

 instagram.com/uitgeverijbalans.nl

 uitgeverijbalans.nl/nieuwsbrief

Inhoud

Woord vooraf – 7

- 1 Geallieerd safehouse op drie verdiepingen – 15
 - 2 Het levensgevaarlijke werk van
De Ondergedoken Camera – 37
- 3 Michelangelostraat 35: ‘Daan’ bewaarde trotylbuizen
in kinderwagen van zoon Michiel – 51
- 4 De PBC zat overal, ook bij de Sicherheitsdienst
om de hoek – 56
 - 5 Theun Lammertse:
permanent gezocht, nooit gegrepen – 83
- 6 Max van Asperen liep met verzetskas van
Nationaal Steun Fonds in zijn jas – 104
- 7 De SD kreeg geen vat op de ‘onzichtbare’
Herman Sandberg – 113

- 8 Heleen mocht stenguns bezorgen maar niet
meedoen aan de overval – 136
- 9 Zes maanden in een Duitse jeugdgevangenis voor
een paar Hollandse scheldwoorden – 141
- 10 Oud-illegalen halen de beul van de Sipo uit zijn cel – 150

Na de oorlog en verder – 155

Met dank aan alle helpers – 166

Noten – 172

Literatuur – 203

Logboek 2013-2019 – 210

Register – 212

Bijlagen:

De *Gliederung* – 216

De organisatiestructuur van
De Ondergedoken Camera – 222

Woord vooraf

‘De Nederlandse illegaliteit, een van de minst genoemde ondergrondse bewegingen, blijkt een van de beste georganiseerde te zijn.’

The Times (Londen), 11 januari 1945¹

De literatuur over het Nederlandse verzet tijdens de Duitse bezetting vormt een omvangrijke bibliotheek, maar er bestaan vrijwel geen geschriften waarin uit de eerste hand en van binnenuit de activiteiten van de illegaliteit in die periode worden belicht.² Een van de belangrijkste verklaringen daarvoor is dat de illegaliteit al in haar eerste fase te maken kreeg met de ijzeren vuist van de Gestapo. Tal van verzetsgroepen zijn in de Duitse val gelopen, niet alleen door onervarenheid en gebrek aan kennis van de illegale techniek, maar ook door onbezonnenheid of loslippigheid. Niet zelden was de oorzaak veronachtzaming van de regel dat men geen papieren met namen en adressen of tijdstippen van illegale bijeenkomsten bij zich mocht hebben.

‘Het behoorde tot het karakter van het ondergronds verzet dat het niet in documenten en kronieken kon en mocht worden vastgelegd,’ schreef H.M. van Randwijk, de hoofdredacteur van het verzetsblad *Vrij Nederland*, in het naoorlogse overzichtswerk *Onderdrukking en verzet*.³ Volgens Van Randwijk was de

zakagenda in talrijke gevallen de oorzaak geweest van de arrestatie en de dood van illegale werkers.⁴ Zelfs oude rotten zondigden soms tegen de regels van geheimhouding en lieten fatale steken vallen. Van Randwijk refereerde aan een incident waarbij hijzelf indirect betrokken was.⁵ Nog op 27 januari 1945 konden de Duitsers bij het Landelijk Werkcomité der Illegaliteit aan de Leidsegracht in Amsterdam binnenvallen, doordat de *Sicherheidsdienst* een dag eerder een van de kopstukken had verhoord die een notitie over de plaats en het tijdstip van de vergadering op zak had – een kattenbelletje, opgeborgen in zijn portemonnee. De Duitsers wisten toen nog niet dat ze dankzij die notitie bij toeval ook Walraven van Hall, een van de belangrijkste leiders van de illegaliteit, in handen hadden gekregen.

Toch was het, ook volgens Van Randwijk – die aan arrestatie ontkwam doordat hij intuïtief op het laatste moment van de vergadering aan de Leidsegracht was weggebleven – niet altijd mogelijk alles uit het hoofd te leren. Maar het kleinste papiertje diende altijd ‘dusdanig bij de hand te zijn, dat het gemakkelijk weggegooid of opgegeten kon worden’.⁶

Schrijven was in de bezettingstijd een levensgevaarlijke bezigheid. Dat gold ook voor dagboeken. Viel een illegaal geschrift in handen van de Duitsers en kon de auteur worden getraceerd, dan kon dat zijn of haar dood tot gevolg hebben.

•••

De illegaliteit in Nederland onderscheidde zich door legio vormen van groot en klein verzet. Ze hielp om te beginnen duizenden onderduikers aan schuilplaatsen, bracht ook honderden joodse kinderen op veilige adressen en bezorgde daarna enveloppen met geld voor huur en logies op die adressen. Daarnaast streed ze actief tegen de bezetter: ze bevrijdde arrestanten uit politiebureaus, voerde overvallen op Duitse wapenvoorraden en distributiekantoren van de Nederlandse overheid

uit, vervoerde wapens naar gecamoufleerde opslagplaatsen, legde geheime telefoonlijnen aan en drukte op grote schaal valse persoonsbewijzen, waarmee onderduikers zich in relatieve veiligheid op straat konden vertonen. Ten slotte publiceerde ze regelmatig verzetsbladen (landelijke gedrukte kranten en talloze gestencilde plaatselijke bladen) die de overtuiging van de geallieerde overwinning uitdroegen en de verzetsgeest onder de bevolking levend hielden. Bij al die talloze activiteiten stond ze dagelijks bloot aan gevaren van ontdekking en verraad, met celstraf, marteling, deportatie en de dood tot gevolg.

Maar over de angst die de mannen en vrouwen van het verzet voelden voor onverwachte invallen van de Gestapo, of over hun vrees niet tegen verhoren bestand te zijn en door te slaan, kwam geen woord naar buiten, evenmin over hun gevoelens van opluchting en triomf na een geslaagde ontsnapping.

Ook over de gewetensvragen waarmee ze worstelden noteerden ze niets, zoals over de bestraffing van gevangengenomen Duitsers en Nederlandse collaborateurs. Moesten ze zich van een verrader uit eigen kring ontdoen door hem uit de weg te ruimen? Moesten ze een agent van de Gestapo die ze in handen hadden gekregen opsluiten of liquideren? Mochten ze fysiek geweld gebruiken bij het overvallen van Duitse wapendepots of voedselschuren?

Over zulke kwesties werd in de leiding van de Nederlandse ondergrondse wel gedelibereerd. Maar de beslissingen die ten slotte tot stand kwamen, werden niet bekendgemaakt, noch genotuleerd. Als de beslissing over een liquidatie eenmaal gevallen was en een doodvonnis was uitgesproken, was daarmee in de regel het laatste woord gezegd.

...

De oud-illegalen die in dit boek geportretteerd worden, hebben in de jaren zestig en later tot mijn werkomgeving behoord

zonder dat ik ze ooit een woord over hun verzetsgeheimen heb kunnen ontlokken. Met anderen ben ik bevriend geweest. Maar ook onder vrienden werd over de bezettingstijd hoofdzakelijk gezwegen. De enigen die later hun zwijgen hebben verbroken, zijn Theun Lammertse en Bob Steinmetz, die in afzonderlijke hoofdstukken hun verhaal hebben gedaan.

Vrijwel alle illegalen die in dit boek figureren, gebruikten een schuilnaam; sommigen gebruikten er meer dan één. Wim van Norden, een van de leiders van het illegale *Parool*, had er vijf. Dat betekende in zijn geval: vijf persoonsbewijzen, voor elke schuilnaam een. Herman Sandberg, die zowel voor *Het Parool* werkte als voor de Persoonsbewijzencentrale (PBC), voerde in de eerste kring de schuilnaam 'Karel' en in de tweede kring 'Jeroen'.

Om veiligheidsredenen werden de eigennamen zo weinig mogelijk gebruikt. Veel illegalen kenden elkaar alleen bij hun schuilnaam. Gerrit van der Veen heette afwisselend 'Dick' en 'Bolhoed'. De laatste hield verband met de vermomming die hij soms gebruikte. Zelfs binnen de groep wisten maar enkelen dat hij de beeldhouwer Van der Veen was. Walraven van Hall was in zijn verzetscontacten uitsluitend bekend onder de schuilnaam 'Van Tuyl'. Bij zijn arrestatie wist de Sicherheitsdienst niet wie achter die naam schuilging. Pas door de praat-zucht van een medegedetineerde in het Huis van Bewaring, die Walraven van Hall kende, kwamen de Duitsers erachter dat ze een van de topfiguren van het verzet in handen hadden.

Om redenen van overzichtelijkheid zijn de schuilnamen in dit boek weggelaten en zijn alleen de eigennamen gebruikt. Slechts in een enkel geval is de 'oorlogsschuilnaam' functioneel opgevoerd.

•••

De oud-verzetslieden die in dit boek uit hun historische schaduw tevoorschijn komen, hebben allen 'intensief' verzet ge-

pleegd – volgens de norm die de Wet buitengewoon pensioen 1940-1945 stelt voor de erkenning van aanspraken op een verzetspensioen voor oud-illegale werkers en werksters en de nabestaanden van omgekomen verzetsdeelnemers. De naar schatting 30.000 illegalen die voor zo'n pensioen in aanmerking zijn gekomen, vormen slechts een deel van het totaal aantal oud-illegale werkers en werksters. Het is niet bekend hoevelen zich na de oorlog niet voor een buitengewoon pensioen aangemeld hebben.

In de volgende hoofdstukken komen voormalige illegalen (m/v) voor het voetlicht die hoogstwaarschijnlijk in de mist van de geschiedenis verdwenen zouden zijn als de Stichting 1940-1945 hun antecedenten niet had bewaard. Bij de Stichting zijn ze bekend als illegale werkers met een bewezen staat van dienst in de illegaliteit.

•••

De illegaliteit was voor een groot deel een zaak van debutanten. Ook de in dit boek belichte verzetsgroepen in de Michelangelostraat in Amsterdam-Zuid bestonden aanvankelijk voor een groot deel uit jonge mannen en vrouwen – ongeoefende illegalen, die in het begin van de bezetting nog niet bekend waren met stadsguerrilla, nog nooit een wapen hadden gebruikt of wapenonderricht hadden gekregen, noch de regels van de illegale techniek onder de knie hadden. De jongsten waren nog geen twintig jaar, de oudsten nauwelijks tien jaar ouder. Sommigen hadden tijdens de bezetting nog maar net de schoolbanken verlaten. Studenten braken hun studie af, omdat zij weigerden de voorgeschreven loyaliteitsverklaring te ondertekenen. Slechts enkelen waren afgestudeerd. Herman Sandberg, de latere hoofdredacteur van het naoorlogse *Parool*, kreeg zijn bul enkele dagen voordat de loyaliteitsverklaring van kracht werd. Weinigen hadden al naam gemaakt in hun beroep, de

meesten zouden dat pas na de bevrijding doen – als fotograaf, als journalist, als kunstenaar, militair, arts, chemicus, advocaat, predikant of ondernemer.

Naast hun leeftijd hadden bijna alle in dit boek voorkomende illegale werkers een opstandige antinazigezindheid gemeen. Daarom hadden ze zich bij het verzet aangesloten. Ze groeiden op in Amsterdam met een vrijzinnig-democratische, dan wel linkse politieke oriëntatie, zonder lid te zijn geweest van een politieke partij. Een deel had vóór de oorlog enige politieke scholing gekregen op de publieke bijeenkomsten van het Comité Waakzaamheid. Velen kenden elkaar uit de buurt, uit een verleden in de AJC,⁷ en weer anderen uit de hoogste klassen van het Vossius Gymnasium of het Amsterdams Lyceum waar ze antinazi waren geworden. Vrijwel niemand had een kerkelijke achtergrond. De overgrote meerderheid was ongetrouwd.

Velen hadden directe dan wel indirecte banden met de organisatie van de charismatische verzetsleider Gerrit van der Veen, die zich al sinds het begin van de bezetting toelagde op het vervaardigen van valse persoonsbewijzen voor ondergedoken joden, en zijn collega-kunstenaars opriep de verplichte aansluiting bij de nationaalsocialistische Kultuurkamer te boycotten.

Dit boek bevat geen integrale geschiedenis van Van der Veens Persoonsbewijzencentrale, maar gaat in het bijzonder over de verrichtingen van de verzetskernen in de Michelangelostraat 35 en 36 in Amsterdam-Zuid in het najaar van 1944 tot aan de bevrijding. In die cruciale laatste acht maanden van de bezetting richtten de toenemende militaire terreur, de hongersnood in Amsterdam en de Duitse plundering van Nederlandse kapitaalgoederen de Randstad geleidelijk te gronde.

Ik heb de geschiedenis van deze verzetskernen op vier hoofdmomenten geconcentreerd: op de reorganisatie van de PBC na de moord op Gerrit van der Veen; op de integratie van de gewapende tak van de PBC in het najaar van 1944 in de door de regering

in het leven geroepen Binnenlandse Strijdkrachten (BS); op de lastenverzwaring voor de PBC als gevolg van de Spoorwegstaking van 17 september 1944; en ten slotte op de band tussen Michelangelostraat 36 en de Duitse immigrant Fritz Kahlenberg, de visionair en drijvende kracht achter het illegale fotografencollectief van het Centraal Beeldarchief, dat later bekend zou worden onder de naam De Ondergedoken Camera.

•••

Dit boek is voortgekomen uit een gefnuikte ambitie om de geschiedenis van de verzetsgroep van mijn in 1972 overleden vader te schrijven. Een vergeefse speurtocht in zijn persoonlijke omgeving en vruchteloze research in diverse archieven hadden mij lang geleden al tot het inzicht gebracht dat de geschiedenis van zijn in Rotterdam opererende achtkoppige verzetsgroep voorgoed verdwenen is in *the fog of history*: geen getuigen meer, vrijwel geen nagelaten persoonlijke papieren, weinig meer dan fragmentarische herinneringen.

Het lag voor de hand dat de geschiedenis van het Amsterdamse verzet meer te bieden had: in mijn werkomgeving bij de voormalige verzetskrant *Het Parool* verkeerde ik tussen 1965 en 1985 dagelijks met collega's die tijdens de Duitse bezetting in de illegaliteit hadden gezeten en zonder uitzondering konden bogen op een respectabel verzetsverleden.

Hun geschiedenis was echter weerbarstiger dan ik had gedacht: óf ze waren door natuurlijke terughoudendheid niet geneigd erover te spreken, óf ze wilden niet aan hun belevenissen in de bezettingstijd herinnerd worden, óf ze stelden zich, zoals een enkeling deed, op het standpunt dat wat ze in de oorlog hadden ervaren, niet kon worden uitgelegd aan een generatie die de gruwelen van die oorlog niet had meegemaakt.

Dankzij de mededeelzaamheid van twee collega's die ten slotte hun zwijgen verbraken, en de hulp van Claudette Uriot, die mij

in haar familiearchief heeft ingeleid, heb ik mijn weg kunnen vinden in het woud van zwijgende papieren. Claudette Uriot, de dochter van Bob Uriot, had bij de herinrichting van haar zolderkamer in haar studententijd in de jaren zeventig een Duits militair uniform gevonden dat daar sinds de bezettingstijd onder een vensterbank verborgen had gelegen. Het had in december 1944 dienstgedaan als camouflagekleding van de illegale begeleider die de ondergedoken geallieerde piloten naar hun linies bracht. Die ontdekking leidde naar de onbekende binnekant van de verzetshaard op Michelangelostraat 36-1, waarover Bob Uriot tot dan toe slechts spaarzaam had gesproken.⁸

Maar het is niet in de laatste plaats de medewerking geweest van de directie van de Stichting 1940-1945 die de weg naar de onbekende verzetsgroepen in de Michelangelostraat en andere verzetskernen voor mij heeft geëffend. De Stichting heeft mij genereus inzage gegeven in het grotendeels onontgonnen archief van de 'verzetsrapporten' uit de dossiers van een groot aantal voormalige 'verzetswerkers' (de wettelijke opvolger van de term 'verzetsstrijders'), aan wie na de oorlog een verzetspensioen is toegekend krachtens de Wet buitengewoon pensioen 1940-1945.

Dit boek is in de eerste plaats een ode aan mijn voormalige collega's van *Het Parool* en aan mijn oud-collega Max Nord, die de titel geleverd heeft. Ook aan de latere toneelregisseur en dramaturg Theun Lammertse, wiens geschiedenis ik in een jarenlang contact intensief heb bevraagd in zijn stamcafé in de Utrechtsestraat in het centrum van Amsterdam en in zijn door twee Bechstein-vleugels beheerste woning aan de Sarphatikade. En in Theun Lammertse eer ik ten slotte zijn schoolgenoten van het Vossius Gymnasium, hemzelf inbegrepen, die in 1940 de moed hadden een 'scholierenprotest' te organiseren tegen het door de Duitse bezetter bevolen ontslag van de joodse leraren van die school.

Geallieerd safehouse op drie verdiepingen

Najaar 1944. Onder het oog van de Duitse bezetter was het een komen en gaan van mensen aan de Michelangelostraat 36 in Amsterdam-Zuid. Aan de buitenkant wees niets op het bijzondere karakter van de huurwoning in deze straat, bestaande uit drie woonetages met een aantal grote zolderkamers, in een gesloten gevelwand tussen het Minervaplein en de Euterpestraat. Maar hier woonden rond dat moment viermaal zoveel mensen als ingeschreven stonden bij de gemeentelijke burgerlijke stand.

Enkele zolderkamers gaven toegang tot een breed plat dak aan de achterzijde. Dat platte dak liep zonder afscheidingen langs een groot deel van de woningen – de ideale vluchtweg bij een huiszoeking van de Gestapo. Dit was om die reden ook het perfecte safehouse voor M19, de Britse militaire inlichtingendienst van Captain Airey Neave, de voormalige Britse krijgsgévangene die na zijn legendarische ontsnapping in 1942 uit het Slot Colditz de ontsnappingsroutes was gaan organiseren voor gestrande geallieerde piloten.¹ Bemanningsleden van jachtvliegtuigen en bommenwerpers kwamen hier op adem en kregen hulp van Nederlandse gidsen om de weg naar hun linies in het al bevrijde zuiden van Nederland terug te vinden.

Michelangelostraat 36 was in dat najaar ook een aanloop-

adres voor de agenten van het Bureau Inlichtingen, de geheime dienst van de in Londen gevestigde Nederlandse regering in ballingschap. Op zolder stond een geheime zender waarmee het contact met Londen werd onderhouden.

En dat was nog maar een deel van de verzetsactiviteiten waarmee dit adres verbonden was. Een bont gezelschap van geheim agenten, koeriersters en fotografen verbleef in het huis en maakte gebruik van onder meer de geheime telefoonlijn en de donkere kamer. Op de zolderverdieping leefden verder diverse onderduikers hun verborgen bestaan: jonge mensen die louter om hun jood-zijn door de Duitsers gezocht werden; jonge mannen die zich aan de *Arbeitseinsatz* onttrokken hadden en daarom op de Duitse opsporingslijsten stonden; en vier gestrande geallieerde *airmen*, die hier in de laatste maanden van de bezetting in afwachting waren van het groene licht voor de terugreis naar hun eigen linies.

En dat terwijl zich om de hoek van de straat, op nog geen 200 meter afstand, het hol van de leeuw bevond: het gecombineerde hoofdkwartier van Sicherheitsdienst en Sicherheitspolizei in de Euterpestraat, van waaruit dag en nacht overvalcommando's de stad in werden gestuurd, op jacht naar ondergedoken joden, koeriersters en ondergrondse drukkers en krantenbezorgers.

De eerste verzetsbewoners

Begin 1943 was Michelangelostraat 36 nog een adres dat in niets aan een verzetshaard deed denken. Niet meer dan twee mensen bewoonden toen de zolderkamers van de familie Viruly op 36-III. De eigenlijke hoofdbewoner van de derde verdieping, de KLM-piloot Adriaan Viruly, was gevlucht en in mei 1940 vlieger in Britse krijgsmacht geworden. Hij zou tijdens de bezetting niet thuiskomen.² Zijn vrouw Dicky had na zijn vertrek geen moment gearzeld haar zolderkamers voor onderduikers in te ruimen, in de volle wetenschap dat de Duitsers daarop de zwaarste sancties stelden.³

Haar eerste onderduiker was de 24-jarige oud-huzaar Tony van Renterghem, die na de capitulatie van het Nederlandse leger in mei 1940 onmiddellijk in het verzet was gegaan. Hij zocht een schuilplaats omdat de Duitsers hem zonder twijfel in het grote woonhuis annex tandartsenpraktijk van zijn ouders in de Gabriël Metsustraat zouden zoeken.

De tweede was Claude Joseph (Bob) Uriot. Evenals Van Renterghem was Uriot een buurtgenoot. Tot zijn vijftiengste had hij bij zijn ouders in de Titiaanstraat 44 gewoond, vlak bij de Michelangelostraat. Daar had hij al in een vroeg stadium met de realiteit van de jodenvervolging te maken gekregen, want zijn ouders hadden bij de uitvaardiging van de eerste anti-joodse maatregelen onmiddellijk joodse onderduikers in huis genomen. (In het najaar van 1944, toen de verzetshaard in de Michelangelostraat overvol dreigde te geraken, konden enkele geallieerde piloten linea recta in de Titiaanstraat 44 worden gehuisvest zonder dat de ouders van Bob Uriot daar lang over hoefden na te denken.)

Uriot was een geboren en getogen Amsterdammer, die vóór de oorlog bij een Amsterdamse handelsonderneming had gewerkt. Hij was op jonge leeftijd al opgevallen door de doortastendheid die hem onder de Duitse bezetting van pas zou komen. Ook was hij lichamelijk beperkt: hij was hardhorend en had een stijve, onbeweeglijke knie, die operatief was vastgezet na een tuberculosebesmetting in zijn kleuterjaren. Zijn 'manke been' was vooral een last, omdat hij ermee opviel, maar belemmerde hem niet ernstig in zijn bewegingsvrijheid.

Zijn handicaps kwamen hem ook weleens goed uit. Ze zouden hem op een cruciaal moment – nadat hij door de Grüne Polizei was aangehouden wegens hulp aan onderduikers – zelfs een voordeel opleveren. De dienstdoende hoogste politieofficier op het hoofdbureau van politie aan de Elandsgracht, waar de jonge Uriot in een cel was gezet, zag de redelijkheid in van het pleidooi van zijn vader dat het geen pas gaf een dove en

kreupele jongeman op te sluiten. Uriot junior werd wegens *Gefängnisunfähigkeit* weer naar huis gestuurd.

In februari 1943 had Uriot zijn vuurdoop in de illegaliteit ondergaan: zijn tandarts dr. A.F.M. (Alfred) van Renterghem, tevens de vader van Tonny, vroeg hem een van zijn patiënten uit de ziekenafdeling van De Joodse Invalide te halen en naar een onderduikadres in Utrecht te brengen. De 65-jarige Annetje van Buuren stond op een deportatielijst van de Sicherheitsdienst.

Het verpleeghuis aan het Weesperplein/Nieuwe Achtergracht had geen zware bewaking, maar er stonden wel ten minste één gewapende *Grüne* voor de hoofdingang en nog een in het gebouw. Met een doorgangsbewijs van de Joodse Raad kwam Uriot binnen. In een oogwenk zag hij dat de zijuitgangen van de inrichting geen bewaking hadden. Een kwartier later kwam hij bij een van die uitgangen weer naar buiten – met de gezochte Annetje van Buuren, die goed genoeg ter been was om met hem naar het Muiderpoortstation te lopen. De controle bij het station leverde geen moeilijkheden op en voor het invallen van de avond was ze bij haar dochter in Utrecht ondergebracht.

Het was net op tijd. Op 1 maart 1943, twee dagen na de geslaagde bevrijding, kwamen de overvalcommando's van de Schutzstaffel (SS) in alle vroegte de 256 verpleegden en hun verzorgsters in De Joodse Invalide van hun bed lichten, om ze naar het spoorwegemplacement aan de Polderweg te brengen. Daar stonden de veewagens klaar voor een bestemming die alleen aan het Duitse treinpersoneel bekend was: Sobibór.

Bob Uriot bewoonde lange tijd een zolderkamer van 36-III, Tonny van Renterghem de zolderkamer ernaast. In 1943 kon Uriot de hele vrijgekomen eerste verdieping met de bijbehorende zolderkamers huren. Hij ontruimde zijn huurkamer op zolder en verhuurde de bij zijn appartement behorende

– gemeubileerde – zolderruimte aan Fritz Kahlenberg. Deze 28-jarige Berlijnse cineast, filmproducent en fotograaf had eerder in onderduik gewoond bij een collega verderop in de Michelangelostraat, de filmproducent en directeur van Multifilm, Eduard Verschueren. Kahlenberg had overigens vóór de oorlog al geruime tijd op 36-III gewoond, bij zijn vader, de vermaarde Berlijnse filmproducer dr. Hermann Kahlenberg. Die was in 1939 naar Amsterdam gekomen en had zich met zijn bedrijf Lumina Film in de Nes gevestigd.

Kahlenberg betrok de grote voorkamer met zijn verloofde, de fotografe Ingeborg Wallheimer. In een van de kleinere zolderkamers installeerden de Kahlenbergs een professionele donkere kamer.⁴

De non-playing captain van een omvangrijke, onbekende verzetsgroep

In de zomer van 1944 was Bob Uriot fulltime verzetsman geworden en de onmiskenbare spil in het ondergrondse bedrijf op de Michelangelostraat 36-I. Hij was de non-playing captain van een omvangrijke verzetsgroep die niet als een verzetsgroep bekendstond, maar die wel op grote schaal voor de voedselvoorziening, bonkaarten en persoonsbewijzen voor onderduikers zorgde en zich verantwoordelijk voelde voor de veiligheid van een steeds groter wordende groep onderduikers.

Om zich bij een eventuele arrestatie zo onopvallend mogelijk voor te doen, had Uriot op zijn (valse) persoonsbewijs een low profile aangenomen en zich ‘kantoorbediende’ laten noemen. Hij was doorlopend op zijn hoede om in geval van onraad met zijn hele huishouding door de zolderramen aan de achterzijde van het huis op een geordende manier over het dak te vluchten. In de acht maanden durende periode tussen 5 september 1944 (Dolle Dinsdag) en de Duitse capitulatie op 5 mei 1945 hoefde dat vluchtplan maar één keer te worden uitgevoerd. Dat gebeurde toen de Grüne Polizei de geheime zender in zijn huis

uitpeilde, maar vervolgens bij vergissing bij de burens in de volgende portiek binnenviel en daarmee zoveel tijd verspeelde dat alle bewoners van Michelangelostraat 36 zich over het dak uit de voeten konden maken.

Hoewel Uriot niet aan het gewapend verzet deelnam en buiten enig kader of organisatie werkte, beschikte hij over de juiste verbindingen met de hogere illegale echelons. Zo liet majoor J.H. Claus, de commandant van het Gewest 10 Binnenlandse Strijdkrachten Amsterdam-Zuid, in het najaar van 1944 vijf ‘gestrande’ geallieerde vliegers bij hem afleveren. Dat gebeurde op grond van een verklaring van de ‘Londense’ geheim agent Louis d’Aulnis aan de Britse geheime dienst MI9: Michelangelostraat 36-1 was een betrouwbaar adres.⁵

Op de gestrande geallieerde vliegers na namen alle onderduikers in dit huis zelf actief deel aan het verzet. Een onderduiker die vóór 1940 bij een krant had gewerkt, luisterde op de (verborgen) radio naar het voor Nederlandse luisteraars verboden nieuws van de World Service van de BBC en stelde daaruit een kroniek samen die door een buurmeisje naar een luisterpost van het illegale *Parool* verderop in de buurt gebracht werd. Die luisterpost expedeerde het nieuws weer naar de centrale *Parool*-redactie op Reguliersgracht 109. Een andere – typografisch geschoolde – onderduiker hield zich bezig met het veranderen van oude in ‘nieuwe’ persoonsbewijzen.

Boven een drukke tandartsenpraktijk woonde een Duits onderduikgezin

Ook Uriots mede-onderduiker van het eerste uur, Tonny van Renterghem, speelde een belangrijke rol aan de Michelangelostraat 36. Hij kon met zijn vrienden Rob van Delden en Ben Warner bogen op proefondervindelijke militaire ervaring. Ze hadden alle drie in mei 1940 bij de bereden huzaren gediend. Onder de Duitse luchtaanvallen van 10 mei 1940 was Van Renterghem als pelotonscommandant met het 1ste Regiment

Huzaren Motorrijders ingezet in de Nederlandse verdedigingslinie rondom Den Haag. De 20-jarige kornet had zich na de capitulatie van het Nederlandse leger direct aangesloten bij de verzetsgroep van de Ordedienst (OD), die dagelijks bijeenkwam in het achterhuis van het atelier Franz Ziegler, de hoffotograaf in de Alexanderstraat in Den Haag. Toen deze, later van amateurisme betichte verzetsgroep bij zijn afwezigheid werd gearresteerd, dook Van Renterghem onder. Hij had de waarschuwing gekregen dat de ss hem zocht en 'in absentie' ter dood had veroordeeld. Zo was hij op Michelangelostraat 36 terechtgekomen. (Later zouden Warner en Van Delden daar ook belanden.)

Met de wapens die hij na de capitulatie op het Malieveld had verstoppt, richtte hij met Van Delden, J. Gernaat (collega-huzaar), H.N. Visser en A.P. Moll vervolgens een eigen gewapende verzetsgroep op. Omdat er nog geen formele militaire structuren waren, sierden ze zich met de vrijbuitersnaam 'Stanz' (Stootgroep Amsterdam Nieuw Zuid).

De eveneens ondergedoken luitenant M. Noothoven van Goor, een buurtgenoot uit de Michelangelostraat 44, bracht Van Renterghems stootgroep in contact met majoor J.H. Claus, de latere commandant Gewest 10 van de Binnenlandse Strijdkrachten. Deze spil in de diverse ondergrondse militaire organisaties in wording bood hem eerst aan zijn adjudant te worden en zou hem later benoemen tot chef-staf van de Binnenlandse Strijdkrachten in Amsterdam.

Van Renterghem had van alle bewoners van Michelangelostraat 36 in het najaar van 1944 de langste ondergrondse staat van dienst. Hij had al tal van joodse en niet-joodse onderduikers aan veilige adressen geholpen. En niet alleen uit zijn eigen vriendenkring. Tot zijn beschermelingen behoorde ook de oude voddeman Japie Buitenkant, die met zijn kar een bekende verschijning in de buurt was. Daarnaast maakte hij persoonsbewijzen – technisch perfecte documenten die zo 'echt'

waren als de officiële documenten van de Landsdrukkerij. In de praktijk bleken ze tegen controles bestand.

Zijn bekommernis om het lot van onderduikers had Tonny van huis uit meegekregen. Zijn vader, de tandarts dr. A.F.M. van Renterghem, had onmiddellijk zijn verantwoordelijkheid genomen toen de eerste anti-joodse maatregelen in Amsterdam werden afgekondigd en zich zonder aarzeling over enkele onderduikers ontfermd. Zo bood hij enige tijd onderdak aan de vooraanstaande Duitse film- en toneelregisseur dr. Ludwig Berger, die in de Hongerwinter in zijn woning in de Vondelstraat illegaal William Shakespeares *Midzomernachtsdroom* liet opvoeren.

De Van Renterghems hadden verder de gehele boveneta-ge van hun huis in de Gabriël Metsstraat 9 ter beschikking gesteld van het gezin van de Keulse architect dr. Georg Falck (man, vrouw, zoon en twee dochters). Diens eigen huis in de Messchaertstraat dreigde na de vordering van het Vossius Gymnasium aan de overzijde van de straat door Duitse troepen ingesloten te worden.

Falcks zoon Rudi was erin geslaagd naar Engeland te vluchten en, mede dankzij zijn vloeiend Engels, een 'wing' bij de Royal Air Force te behalen. Hij sneuvelde in september 1944 bij een luchtgevecht boven Arnhem. Door die gebeurtenis verbond de architect, die zijn vooroorlogse faam ontleende aan de vele warenhuizen die hij in Duitsland gebouwd had, zich met nog meer toewijding aan het Nederlandse verzet. Hij stelde het huis in de Messchaertstraat volledig ter beschikking van de ondergrondse.

Ellen Falck deed wat antinazigezindheid betreft niet voor haar vader onder. Zij werd Tonny van Renterghems assistente en samen stelden ze uit haar vriendinnenkring een groep koeriersters samen die een versterking voor het Amsterdamse verzet vormde. Het waren, volgens Van Renterghem, 'koeriersters die met lef, charme en een glimlach langs een Duitse wachtpost

konden fietsen'. De vriendinnen werden in de illegale kring aangeduid als 'de dameskoeriersbrigade'.⁶

Tonny van Renterghem was in zijn huzarentijd zo doordrongen geraakt van het belang van *security*, dat hij voor alle aspirant-illegalen met wie hij in de Michelangelostraat te maken kreeg, speciale controles ontwierp. Zelfs zijn vriendenkring moest aan een strenge screening geloven. De beste illegaal, zo hield hij zijn omgeving voor, kon de groep in gevaar brengen als hij gelieerd was aan een zwakke broeder – een neef die bij de NSB was, een broer met dubieuze vrienden, 'foute' burens die de groep konden aangeven als ze er lucht van kregen dat ze naast een verzetshaard woonden.

Het bleek een succesvolle werkwijze: op de balans die Van Renterghem na de oorlog opmaakte, stonden geen grote verliesposten: 'Door bijzondere voorzorgsmaatregelen te treffen hebben we het vege lijf kunnen redden, hebben we nooit iemand verloren en al onze wapens uit handen van de Duitsers weten te houden.'

Bij het mislukte bombardement van de Britse luchtmacht in november 1944 op het hoofdkwartier van de Sicherheitsdienst in de Euterpestraat sloeg Tonny van Renterghem zijn slag in het getroffen – voor de helft geruïneerde – schoolgebouw nog voordat zijn stootgroep gearriveerd was. Vermomd als een beambte van de luchtbeschermingsdienst 'hielp' hij de Duitsers in het brandende schoolgebouw door enkele brandbommen te plaatsen waardoor de brand zich nog verder uitbreidde. Intussen zag hij ook nog kans zich van Duitse bescheiden, stempels en vuurwapens meester te maken. In zijn dagrapport schreef hij: 'Intensieve hulp verleend.'

Terugkijkend op zijn samenwerking met Tonny van Renterghem in de groep-Stanz noemde Leo Horn, de ondercommandant van de groep, hem in een verklaring aan de Stichting

1940-1945 'de beste verzetsman die de groep heeft aangevoerd'. In het archief van de Stichting bevinden zich soortgelijke positieve verklaringen over Van Renterghem van een aantal referenten die zonder uitzondering zijn moed en zijn improvisatievermogen roemen.

Spionnen

Tonny van Renterghem en zijn medeonderduiker Fritz Kahlenberg, de cineast en fotograaf, leerden elkaar goed kennen en zouden dat najaar 1944 samen De Ondergedoken Camera oprichten (waarover in het volgende hoofdstuk meer). Maar hoewel ze op de zolderverdieping van Michelangelostraat 36 veel met elkaar vergaderden, wist de een niet dat de ander in de tussentijd ook voor de Britse inlichtingendienst werkte.

Onwetend van elkaars *fact finding missions* zochten ze in 1943 al koortsachtig naar dezelfde feiten: de locatie van de Duitse VI-fabrieken, waar de 7,9 meter lange, onbemande straalvliegtuigen ('raketten' in de volksmond) vervaardigd werden. Fritz Kahlenberg vond de locatie het eerst: in het Harz-gebergte. Tonny van Renterghem lokaliseerde weliswaar op hetzelfde moment de grootste VI-fabriek in Peenemünde (Mecklenburg-Voor-Pommeren), maar zijn bericht kwam later in Londen aan, omdat hij het fiat van zijn lokale commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten nodig had voordat hij kon zenden. De berichten van Fritz Kahlenberg vonden een snellere weg. Hij gaf via de zender op de eerste verdieping van Michelangelostraat 36 nauwkeurige aanwijzingen over de plaats waar de fabrieken van de VI- en V2-wapens in Duitsland stonden.

Ingeborg Wallheimer, die kort na de oorlog trouwde met de chef van De Ondergedoken Camera, Fritz Kahlenberg, won tijdens de bezetting ook militaire inlichtingen in over de Duitse locaties van de VI-fabrieken, die via de geheime zender in de Michelangelostraat 36 naar de geallieerden in Londen werden doorgeseind.